

Μνήμων

Τόμ. 29 (2008)

Ὁ τυπογράφος τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου, Σμύρνη
1764

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.14](https://doi.org/10.12681/mnimon.14)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ Τ. Ε. (2011). Ὁ τυπογράφος τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου, Σμύρνη 1764. *Μνήμων*, 29, 297–304.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.14>

Σημειώματα και μαρτυρίες

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ

Ο ΤΥΠΟΓΡΑΦΟΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ, ΣΜΥΡΝΗ 1764

Τελευταίο στα βραχύβια και μικρής παραγωγής τυπογραφεία ελληνικών βιβλίων στην «καθ' ημάς Ανατολή» κατά τον 18ο αιώνα (Μοσχόπολη 1731-1769, Κωνσταντινούπολη 1756-1767, Άγιο Όρος 1759) περιλαμβάνεται και το τυπογραφείο της Σμύρνης στο οποίο τυπώθηκε το 1764 το μοναδικό ελληνικό βιβλίο, 4ου σχήματος, 22x15 εκ., με 44 σελίδες, που περιέχει την *Ακολουθία του οσίου και θεοφόρου πατρός ημών Συμεών του νέου και θαυματουργού του και ανυποδήτου*, ιδρυτή της Μονής Φλαμουρίου Πηλίου, 16ος αι., του οποίου η μνήμη τιμάται στις 19 Απριλίου. Η *Ακολουθία*, σ. 3-38, είναι έργο του Γερμανού ιερομονάχου, ενώ ο συνοδευτικός *Κανών παρακλητικός εις τον όσιον και θαυματουργόν Συμεών*, σ. 39-44, καθώς και το δοξαστικό τροπάριο των Αίων, σ. 37-38, είναι έργα του Γεωργίου του εκ Σμύρνης. Όπως δηλώνεται στον κολοφώνα του βιβλίου, τυπώθηκε *Επιστασία και διορθώσει, Κωνσταντίου Εμμανουήλ του Ροδίου. αφξδ'. Ιουνίου κβ'.* Στον πρόλογο, σ. 2, της Μονής, *Πάσι τοις εντευξομένοις ευσεβέσι και ορθοδόξοις*, τονίζεται η αξία «να μεταδίδη τινάς ακολουθίας και κανόνας αγίων μετά των ιδίων τους βίων οπού διαμέσου της αναγνώσεως αυτών ήθελαν έχη πρεσβευτάς και ικέτας τους αγίους προς κύριον» και δηλώνεται ότι ήταν χρόνια η βούληση της Μονής για την έκδοση της *Ακολουθίας*, η οποία όμως εμποδιζόταν να πραγματοποιηθεί «δια την ένδειαν των χρημάτων και μάλιστα υστερούμενοι τυπογράφου». Όταν βρέθηκε ο τυπογράφος, με έξοδα της Μονής και ενέργειες του «συναδελφού» και «συγκοινοβιάτου» Σαμουήλ η έκδοση πραγματοποιήθηκε: *Εν Σμύρνη. 1764. Παρά Μάρκω.*¹

1. Η περιγραφή του βιβλίου, με ανατύπωση του προλόγου: Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des grecs au dix-huitième siècle*, τ. II, Παρίσι 1928, αρ. 596 (σ. 19-20), στην οποία πρέπει να προστεθούν οι δείκτες των τυπογραφικών φύλλων: Α²-Δ² και Ε³ και να διορθωθεί το όνομα του επιμελητή: Κωνσταντίος (όχι Κωνσταντίνος). Βιβλιογραφικές αναφορές και εντοπισμός 13 αντιτύπων: Θωμάς Ι. Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία (1466 ci.- 1800)*, τόμος πρώτος, Αλφαβητική και χρονολογική ανακατάταξις, Αθήνα 1984, αρ. 2467. Ο ίδιος, *Βιβλιοθήκες του Αγίου Όρους. Παλαιά ελληνικά έντυπα*, Αθήνα 2000, σ. 138, στα οποία ας προστεθεί και

Τα λίγα αυτά «αυτοβιογραφικά» στοιχεία του βιβλίου δεν μπόρεσαν να καλύψουν τις απορίες των μελετητών, αλλά και η έρευνα δεν προσκόμισε νέα στοιχεία, με αποτέλεσμα την αμφισβήτηση («προσδόκητων») και «ανεξήγητων» στοιχείων που αποτυπώνονται στο ίδιο το βιβλίο, δηλαδή του ονόματος του τυπογράφου, του τόπου και του χρόνου έκδοσης. Έτσι άνοιξε ο δρόμος για διατύπωση «θεωριών» που παρακάμπτουν ακόμη και τα στοιχεία του βιβλίου, οι οποίες όμως δεν επιβεβαιώθηκαν.

Ο Παύλος Λάμπρος, το 1866, στην τρίτη συνέχεια της πραγματείας του για την τυπογραφία στην Ελλάδα μέχρι το 1821, σημείωσε: «Η τετάρτη τυπογραφία συνεστήθη εν τη εμπορικωτάτη και καλλίστη πασών των της Ιωνίας πόλεων Σμύρνη· αλλ' ούτε περί του ιδρυτού αυτής, ούτε πόσον διήρκεσεν ηδυνήθη να εξιχνιάσω τι. Πιθανώς υπήρξε βραχυχρόνιος, διότι εν μόνον βιβλίον γινώσκω εξελθόν των πιεστηρίων αυτής».² Ακολούθησε η σωστότερη περιγραφή του βιβλίου από τον Louis Petit (1926)³ η οποία επαναλήφθηκε και στην *Ελληνική Βιβλιογραφία* του Legrand (1928) που επιμελήθηκαν ο Petit με τον Humbert Pernot. Η πρώτη αλλοίωση στοιχείων οφείλεται στον Δημήτριο Μάργαρη, ο οποίος σε σύντομο άρθρο του το 1940, στηριγμένο κυρίως στο δοκίμιο του Π. Λάμπρου, σημειώνει: «Τέταρτον τυπογραφείον απαντάται εις Σμύρνην ιδρυθέν το 1762 με ιδιοκτήτην τον εκ Ρόδου Μάρκον Κ. Εμμανουήλ».⁴ Τη σύντομη αναφορά του Μάργαρη σχολίασε το 1943 ο Μιχ. Αργυρόπουλος: «Ως

το αντίτυπο της Βιβλιοθήκης του Κωνσταντίνου Σπ. Σταίκου. Το βιβλίο ανατυπώθηκε στο Βόλο το 1961 (βλ. Δημοσθένης Στρατηγόπουλος, *Έντυπες Ακολουθίες αγίων. Συλλογή Ντόρης Παπαστράτου*, Επιστημονική εποπτεία – Εισαγωγή Κρίτων Χρυσοχοϊδης, Αθήνα 2007, σ. 310).

2. Παύλος Λάμπρος, «Ιστορική πραγματεία περί της αρχής και προόδου της τυπογραφίας εν Ελλάδι μέχρι του έτους 1821», *Χρυσάλλις*, τ. Δ', φ. 80, 30 Απριλίου 1866, σ. 172 [= Παύλου Λάμπρου, *Περί της αρχής και προόδου της τυπογραφίας εν Ελλάδι*, Εισαγωγή Παναγιώτης Φ. Χριστόπουλος, Αθήνα 1999, σ. 51]. Στην περιγραφή του βιβλίου ο Λάμπρος έγραψε Γερασίμου αντί Γερμανού και τις σελίδες 33 αντί 44. Τα προηγούμενα τρία τυπογραφεία: Κωνσταντινούπολη 1627, Μοσχόπολη 1731-1769, Κωνσταντινούπολη 1756-1767.

3. Louis Petit, *Bibliographie des Acolouthies grecques*, Βρυξέλλες 1926, σ. 271. Το λάθος Κωνσταντίνου αντί Κωνσταντίου εδώ πρωτοέγινε. Το επανέλαβαν ο Legrand (1928) και ο Μανουήλ Ιω. Γεδεών, *Πατριαρχικά εφημερίδες*, Αθήνα 1936-1938, σ. 322. Ο Γεδεών σημείωσε: «1764 ιουνίου 22 συνεπληρώθη η εκτύπωσις της Ακολουθίας Συμεών [...]».

4. Δημ. Μάργαρης, «Τα πεντακόσια χρόνια της τυπογραφίας. Η εφεύρεσις του Γκούτεμπεργκ εις την ελληνικήν Ανατολήν», *Νέα Εστία* 28 (1940) 1193. Ο Κωνσταντίνος Εμμανουήλ Ρόδος, επιστάτης και διορθωτής, έγινε ιδιοκτήτης εκ Ρόδου Μάρκος Κ. Εμμανουήλ. Το άρθρο του Μάργαρη κατά τον Λεωνίδα Χ. Ζώνη, *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου*, τ. Α', μέρος Β', Αθήνα 1963, σ. 392: «γραφέν γερμανιστί και ελληνιστί εδημοσιεύθη εις τον εορταστικόν τόμον, επί τη 500ετηρίδι της εφευρέσεως της τυπογραφίας της Γουτεμπεργείου Εταιρείας εν Μαγεντία».

προς το πρώτον των αναφερομένων και από άλλους σμυρναϊκών τυπογραφείων, θα μου επιτραπή να έχω αντιρρήσεις, παρ' όλην την περί του εναντίου τοπικιστική διάθεσίν μου. Και τούτο διότι δεν γνωρίζω, εγώ τουλάχιστον να υπάρχει κανέν ασφαλές δεδομένον από γραπτήν πηγήν είτε από παράδοσιν, ότι την εποχήν εκείνην υπήρχεν ελληνικών τυπογραφείων εις την Σμύρνην, εποχήν πολύ σχολιάν για τον Ελληνισμόν· ούτε φαίνεται να είνε βάσιμος η δημοσιευομένη πληροφορία ότι το βιβλίον «Ακολουθία Συμεών Γερμανού του Ιερομονάχου» ή κατ' άλλην γραφήν, «Ακολουθία του Οσίου και Θεοφόρου Πατρός Συμεών» ετυπώθη εις την Σμύρνην το 1747, όπως αναγράφει και ο Μαν. Ι. Γεδεών. Θα πρόκειται μάλλον περί κλεψιτύπου διότι κατά τας ερεύνas μου τουλάχιστον, κανένα άλλο βιβλίον δεν αναφέρεται ως τυπωμένον στην Σμύρνην εκείνην την εποχήν που μόλις ήρχισαν να κινούνται εκεί φανερώτερα τα πρώτα γράμματα, χωρίς και πολλούς ακόμη τους γραμματισμένους· ο δε μακαρίτης Σ. Λοβέρδος, που ηγόρασε κάποτε τοιούτον αντίτυπον αντί του ποσού των 1.000 δραχμών, όπως μου ανέφερον άλλοτε, φαίνεται πως δεν απέκτησε παρ' απλούν κλεψιτύπον, κατά πάσαν πιθανότητα εκδόσεως Βενετίας. Πάντως και η Βιβλιοθήκη της Ευαγγελικής Σχολής, η οποία οπωσδήποτε είχε συγκεντρωμένας σμυρναϊκάς εκδόσεις ως και η πρώτη βιβλιοθήκη του τοπικού βιβλιοφίλου Γ.Κ. Υπερίδη, δεν περιελάμβανε κανένα βιβλίον ή έντυπον από το θρυλούμενον τυπογραφείον του 1764 ή και από άλλο τυχόν προηγούμενον αυτού».⁵ Η χονδροειδής (θεωρία) του Αργυρόπουλου («περί κλεψιτύπου») (πράγματι εννοούσε βιβλίον με αναγραφή ψεύτικου τόπου έκδοσης) δεν απορρίφθηκε από τους μεταγενέστερους μελετητές, οι οποίοι στοιχειοθέτησαν νέα επιχειρήματα για να την στηρίξουν, παρακάμπτοντας τις μοναδικές μαρτυρίες που είναι ενσωματωμένες στο σώμα του βιβλίου, όπως την ομοιότητα των στοιχείων, αλλά και του τυπογραφικού ύφους του βιβλίου, με τις Ακολουθίες που εκδόθηκαν στη Μοσχόπολη, όπως η *Ακολουθία του αγίου ενδόξου οσιομάρτυρος Νικολάου του Νέου Του εξ Ανατολής* (1736) ή η *Ακολουθία του οσίου πατρός ημών Ναούμ του θαυματουργού* (1740) χωρίς αυτό να σημαίνει αναγκαστική σχέση των τυπογραφείων Μοσχόπολης-Σμύρνης, αλλά την ύπαρξη ενός κέντρου τυπογραφίας και χυτηρίων, όπως π.χ. η Βενετία, από το οποίο προμηθεύονταν και τα δύο τυπογραφικό υλικό ή τις μήτρες του, μαζί με τόσα άλλα προϊόντα, που δειγμάτιζαν και διακινούσαν τα εμπορικά δίκτυα.

Η «θεωρία» του Αθανασίου Δ. Χατζηδημού (Αϊδίνι 1910 – Αθήνα 1967) συλλέκτη και βιβλιογράφου,⁶ στηρίζεται σε δύο εναλλακτικές υποθέσεις: το

5. Μιχ. Αργυρόπουλος, «Τα πρώτα τυπογραφεία της Σμύρνης», εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, 24 Νοεμβρίου 1943.

6. Ιωάννα Πετροπούλου, «Ένα τρίπτυχο: Αθανάσιος Χατζηδημός (1910-1967) Ντόρη Παπαστράτου (1923-1987) Φίλιππος Ηλιού (1931-2004)», *Τα Ιστορικά* 26, τχ. 48 (Ιούνιος 2008) 125-138.

ελληνικό τυπογραφείο της Σμύρνης, του Μάρκου, έπεται του εβραϊκού (1660) και «Η αναγραφή “παρά Μάρκω” μας κάνει να υποθέσουμε ότι η Συμυρναϊκή αυτή τυπογραφία του 1764 (ίσως και πρωτύτερα) είναι παρακλάδι της Βενετικής [...]», που έκλεισε μαζί με τις άλλες ελληνικές τυπογραφίες εξ αιτίας της «αναστάτωσης» των Ορλωφικών. Η δεύτερη υπόθεσή του είναι η αμφισβήτηση της ύπαρξης της τυπογραφίας του Μάρκου στη Σμύρνη και η παραδοχή ότι το βιβλίο τυπώθηκε αλλού, μάλλον στην Κωνσταντινούπολη, καθώς «αυτή η περίεργη ξερή αναγραφή “Παρά Μάρκω” φαίνεται σα συμβολική και σα να σκεπάζει την κλεψιτοπία του βιβλίου (χωρίς να αποκλείεται, ότι μπήκε για λόγους σκοπιμότητας, από φόβο των Τούρκων π.χ.). Τέλος η ομοιότητα του βιβλίου με τις κατοπινές Πολίτικες εκδόσεις κλπ.». Εξειδικεύοντας την υπόθεσή του προτείνει να θεωρηθεί το βιβλίο έκδοση του ελληνικού τυπογραφείου στα χρόνια του Σαμουήλ Χαντζερή (πατριαρχία 1763-1768) «είτε στο τυπογραφείο από το οποίο βρήκε το πρώτο καραμανλίδικο βιβλίο [Ψαλτήριο, «Εν Κωνσταντινουπόλει, εν Φαναρίω απέναντι της πατριαρχικής εκκλησίας»] στα 1764, είτε στο Αρμενικό τυπογραφείο Πογός, που είχε και ελληνικό τμήμα. Εξ άλλου όμως ο Αρμένιος Πογός που χάραξε και έχυσε τα στοιχεία και τα κοσμήματα του Πατριαρχικού τυπογραφείου (1799) [που «μοιάζουν πολύ» με τα κοσμήματα του βιβλίου της Σμύρνης] μπορεί να έχυσε και τα στοιχεία της τυπογραφίας του Μάρκου».⁷

Τις απόψεις και τις «θεωρίες» των προηγούμενων συνόψισε και έκρινε ο Γιώργος Δ. Μπώκος στη διδακτορική του διατριβή (1986) *Τα πρώτα ελληνικά τυπογραφεία στο χώρο της «καθ’ ημάς Ανατολής» 1627-1827*, που τυπώθηκε το 1997. Παρόλο που ανατρέπει τα αδύνατα συνήθως επιχειρήματα των «θεωριών» και φαίνεται να τις απορρίπτει, κάποιες από τις επιμέρους προτάσεις τους διασώζονται στις τελικές «με κάποια βεβαιότητα» διαπιστώσεις του: το βιβλίο παρουσιάζει όλα τα χαρακτηριστικά μιας προσπάθειας που επιδιώκει να αποκρύψει την πραγματική της ταυτότητα. [...] Είναι δύσκολο να δεχθεί κανείς ότι τη λύση στο πρόβλημα των μοναχών του Φλαμουρίου έδωσε κάποιος τυπογράφος τον οποίο ανακάλυψαν, όταν αυτός άρχιζε τις δραστηριότητές

7. Αθανάσιος Δ. Χατζηδήμος, «Συμυρναϊκή Βιβλιογραφία [Μέρος Α' 1764-1856]», *Μικρασιατικά Χρονικά* 4 (1948) 340-410. [=Βιβλία της Σμύρνης. Με τα τυπογραφεία και τις εφημερίδες της μαζωμένα και συνταιριασμένα από τα παλιά χρόνια ως τα σήμερα από το γιατρό Αθανάσιο Δ. Χατζηδήμο, Αθήνα «Μικρασιατικά Χρονικά» 1948, 75 σ.] Στις σ. [3]-[4] πρόλογος *Για την πατρίδα μου τη μικρά ασία με κόσμημα και υπογραφή Φ. Κόντογλου*. Το βιβλίο του 1764 περιγράφεται χωρίς λάθη, στον αρ. 1, στη σ. 371. Τα σχετικά με την τυπογραφία Μάρκου στην εισαγωγή, σ. 346-349. Τα παραθέματα είναι από τις σ. 348 και 349 αντίστοιχα. Η «Συμυρναϊκή Βιβλιογραφία» του Χατζηδήμου ολοκληρώθηκε με τα μέρη Β' (1856-1876), *Μικρασιατικά Χρονικά* 5 (1952) 295-353, και μέρος Γ' (1877-1894), στο ίδιο 6 (1955) 381-436.

του στα παράλια της Μικράς Ασίας. Ακόμη δυσκολότερο είναι να γίνει δεκτό ότι ο τυπογράφος, επί τέλους, βρέθηκε «εκ θείας συνεργείας» στη Βενετία, πόλη, βέβαια, με πληθώρα τυπογράφων και τυπογραφείων. [...] η όλη εικόνα θυμίζει περισσότερο μετακινούμενο τυπογράφο, ο οποίος συναποκομιζοντας το στοιχειώδη εξοπλισμό του, ικανοποιεί ευκαιριακές τοπικές ανάγκες. Σε κάθε, πάντως, περίπτωση είναι πιθανότερο, πιστεύω, να δεχθούμε ότι το τυπογραφείο εργάζεται σε κάποιο χώρο κοντινό στη μονή του Φλαμουρίου και, βέβαια, όχι στην απομακρυσμένη Σμύρνη».⁸

Η πιο πρόσφατα διατυπωμένη υπόθεση του Κωνσταντίνου Σπ. Στάικου δεν συζητήθηκε: Κρίνοντας ωστόσο από τα τυπογραφικά στοιχεία, αναγνωρίζουμε ότι το υλικό προήλθε από το τυπογραφείο της Μοσχόπολης και είτε αποτελεί υπολείμματα της κάσας, είτε ξαναχύθηκε με βάση τις αρχικές μήτρες. Από το διακοσμητικό υλικό της Ακολουθίας ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει μία ξυλογραφία που στέφει την πρώτη σελίδα του κειμένου. Πρόκειται για πρωτόγνωρη θεματικά ξυλογραφία σε ελληνικό έντυπο, καθώς χαρακτηρίζεται από τα σύμβολα του αγγλικού βασιλικού οίκου: τον εστεμμένο λέοντα και τον κύνα, μέσα σε ένα φυτικό διακοσμητικό σύνολο με άξονα ένα στυλιζαρισμένο κρίνο. Είναι γνωστό ότι τα μεγάλα πολεμικά πλοία του αγγλικού στόλου διέθεταν τυπογραφεία και δεν αποκλείεται, κάτω από άγνωστες συνθήκες, να τυπώθηκε η Ακολουθία σε βρετανικό πλοίο, προκειμένου να αποφευχθούν οι απαραίτητες διατυπώσεις που απαιτούνταν για λειτουργία τυπογραφείου στη Σμύρνη.⁹

Λίγο ανέλπιστα («κατασκευάστηκε») η μαρτυρία που παρουσιάζω. Ο καθηγητής του Πανεπιστημίου της Βιέννης Max Demeter Peyfuss, γνωστός μελετητής του τυπογραφείου της Μοσχόπολης,¹⁰ είχε την καλοσύνη να μου δώσει κατά τη

8. Γιώργος Δ. Μπόκος, *Τα πρώτα ελληνικά τυπογραφεία στο χώρο της «καθ' ημάς Ανατολής» (1627-1827)*, Αθήνα 1997, σ. 66-71, 471. Τα παραθέματα στις σ. 69, 70, 71 αντίστοιχα. Στα περιγραφικά της *Ακολουθίας* (σ. 68): Κωνσταντίνος να γίνει Κωνσταντίνος, όπως ήταν στη δαχτυλόγραφη διατριβή (σ. 27). Το επίτιτλο και το πρωτόγραμμα στη σ. 3. Διαχωριστική βινιέτα στο τέλος των τμημάτων (σ. 5, 38). Απλούστερα επίτιτλα, σχηματισμένα με επανάληψη τυπογραφικών κοσμημάτων, στις αρχές τμημάτων (σ. 6, 39, όχι 19). Βινιέτα-ρόμβος αστεριών στη σ. 33. Στην *Ακολουθία* δεν υπάρχουν υποσημειώσεις, αλλά μόνο οι «παρραπεμπτική» πρώτη λέξη ή οι πρώτες συλλαβές της πρώτης λέξης της επόμενης σελίδας, στο κάτω μέρος δεξιά της προηγούμενης.

9. Κωνσταντίνος Σπ. Στάικος, «Τα τυπογραφεία της καθ' ημάς Ανατολής, Μοσχόπολις, Άγιον Όρος, Σμύρνη, Κέρκυρα, Ζάκυνθος, Χίος, Κυδωνίες», *Πεντακόσια χρόνια έντυπης παράδοσης του Νέου Ελληνισμού (1499-1999)*. Κατάλογος Έκθεσης, Επιμέλεια Κ. Σπ. Στάικος, Τ.Ε. Σιλαβενίτης, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2000, σ. 108.

10. Max Demeter Peyfuss, *Die Druckerei von Moschopolis, 1731-1769. Buchdruck und Heiligenverehrung im Erzbistum Archrida*, Βιέννη – Κολωνία, Böhlau Verlag, 1989 και φωτοαντύπωση 1996 (με errata). Ο ίδιος, «Controversial problems regarding the

συνάντησή μας στο Διεθνές Συνέδριο *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο, 15ος-19ος αι.* στους Δελφούς, 16-20 Μαΐου 2001,¹¹ φωτοτυπίες των σελίδων που έγραψε στον κατάλογο της έκθεσης βιβλίου *The Beginnings of Printing in the Near and Middle East: Jews, Christians and Muslims*, που οργανώθηκε στο Bamberg τον Μάρτιο του 2001. Οι σελίδες περιέγραφαν ένα σπάρραγμα βιβλίου της Μοσχόπολης και σε συνδυασμό με το θέμα της έκθεσης (παρόμοιες είχαν οργανωθεί το 1989 και το 2000 στη Βενετία)¹² μου κίνησαν το ενδιαφέρον και παράγγειλα τον κατάλογο. Όταν τον παρέλαβα και τον φυλλομέτρησα, σταμάτησα στην περιγραφή ενός αρμενικού βιβλίου της Βιβλιοθήκης του Μονάχου, που υπέγραφε ο καθηγητής Ralf-Peter Ritter: (*Book against the Sects*) *Smyrna/Ismir: Mahtesi Marcos (ed. by Yakob Nalequm), 1762. Bayerische Staatsbibliothek München, 4.02.2052.*¹³ Αναζήτησα στοιχεία για τον Mahtesi Marcos (που θα τον μεταγράφαμε ελληνικά Χατζή Μάρκος) και διάβασα: «[Αρμενικά] τυπογραφεία επίσης εγκαταστάθηκαν στη Σμύρνη, μία πόλη με λιμάνι στο Αιγαίο Πέλαγος, όπου υπήρχαν Αρμένιοι από τη δεκαετία του 1620. Με τη μεγάλη αρμενική της κοινότητα, η Σμύρνη έγινε η δεύτερη πρωτεύουσα του Κινήματος της Αναγέννησης. Το πρώτο τυπογραφείο ιδρύθηκε το 1759 από τον Mahtesi Marcos· το ακολούθησαν τα τυπογραφεία Mestopian, Teteyan (Dedeyan) και Manurian, που παρήγαγαν ένα μεγάλο όγκο τυπωμένων κειμένων». Σε άλλο

printing press of Moschopolis», *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο, 15ος-19ος αιώνας...* (βλ. σημ. 11), σ. 279-290.

11. *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο, 15ος-19ος αιώνας, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Δελφοί 16-20 Μαΐου 2001*, Επιμέλεια Κωνσταντίνος Σπ. Στάικος – Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Αθήνα, Κότινος, 2004, 709 σ.

12. Provincia di Venezia. Assessorato alla Cultura, *Armeni, Ebrei, Greci stampatori a Venezia*, Βενετία 1989, 4ο, 126 σ. Fondazione Giorgio Cini – Biblioteca Nazionale Marciana, *Le civiltà del Libro e la stampa a Venezia, Testi sacri ebraici, cristiani, islamici dal Quattrocento al Settecento*, a cura di Simonetta Pelusi, Βενετία 2000, 4ο, 176 σ.

13. *The Beginnings of Printing in the Near and Middle East: Jews, Christians and Muslims*, Edited by Lehrstuhl für Türkische Sprache, Geschichte und Kultur Universität Bamberg. Staatsbibliothek Bamberg, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2001, 102 σ. Το αρμενικό βιβλίο με τον αρ. 14 στις σ. 14-15. Το βιβλίο της Μοσχόπολης με αρ. 19/20 στις σ. 56-59. Άλλα ελληνικά βιβλία με αρ. 21, 22, 25, 27 (εκδόσεις Κωνσταντινούπολης) στις σ. 60-63, 68-69, 72-73. Μικροταίνια του αρμενικού βιβλίου του 1762 φρόντισε να αποκτήσω η φίλη καθηγήτρια του Πανεπιστημίου του Μονάχου Μαριλίτσα Μητσού. Στον κατάλογο έκθεσης (γερμανικά - αγγλικά) του 2002 στο Mainz έχουμε και πάλι αναφορά στον Μάρκο, που τύπωσε στη Σμύρνη 3 αρμενικά βιβλία την περίοδο 1759-1763: Melinê Pehlivanian, «Mesrop's Heirs: the early Armenian Book Printers», Eva Hanebutt-Benz, Dagmar Glass, Geoffrey Roper (έκδ.), *Middle Eastern Languages and the Print Revolution A cross-cultural encounter. A catalogue and companion to the Exhibition*, Gutenberg Museum Mainz, Westhofen, WVA-Verlag Sculima, 2002, σ. 80.

βοήθημα εντόπισα την πληροφορία ότι το τυπογραφείο του Marcos είναι το δεύτερο αρμενικό στη Σμύρνη.¹⁴

Οι απροσανατόλιστες αναζητήσεις τόσες δεκαετίες και για ένα μικρό αλλά όχι δευτερεύον θέμα, δείχνουν για άλλη μια φορά τη σπασμωδικότητα των σπουδών μας, ίσως και κάποιες προκαταλήψεις που διαιωνίζονται. Η Σμύρνη γνωρίζαμε ότι ήταν πολυεθνο-θρησκευτική πόλη, επομένως και οι άλλες κοινότητες θα μπορούσαν πριν από τους Έλληνες να ιδρύσουν τυπογραφεία και θα μπορούσαν να εξυπηρετηθούν σε αυτά και οι ανάγκες των Ελλήνων, αφού οι σχεδιαστές, οι χαρακτές και τα χυτήρια της Ευρώπης παρήγαγαν πάντοτε ελληνικά στοιχεία για τις αρχαιογνωστικές κυρίως ανάγκες των κοινωνιών τους και επομένως και οι αλλοεθνείς τυπογράφοι θα μπορούσαν να τα προμηθευτούν εφόσον είχαν πελάτες για εκτύπωση ελληνικών βιβλίων. Αξιοσημείωτο είναι ότι ο Α.Δ. Χατζηδήμος σημείωσε ότι στη Σμύρνη είχε ιδρυθεί από τον 17ο αι. εβραϊκό τυπογραφείο και ότι στην Κωνσταντινούπολη οι Έλληνες του 18ου αι. εξυπηρετήθηκαν από Αρμένιους τυπογράφους με γνωστότερο παράδειγμα από το τέλος του 18ου αι. τη δράση του τυπογράφου Πογός.¹⁵ Δεν σκέφθηκε όμως το αντίστοιχο για τη Σμύρνη και αυτό οδηγεί στην υπόθεση ότι ίσως δεν μπορούσε να φανταστεί την εκδοχή να μην ήταν Έλληνας ο Μάρκος, ο τυπογράφος του βιβλίου του 1764.¹⁶ Ο Γ.Δ. Μπώκος

14. Agop Jack Hacikyan, Gabriel Basmajian, Eduard S. Franchuk, Nourhan Ouzounian, *The Heritage of Armenian Literature: From the Eighteenth Century to Modern Times*, Wayne State University Press, 2000, σ. 48. Άλλες βιβλιογραφικές ενδείξεις: Η. Kurdian, «The History of Armenian Printing», *The American Review* VIII (2), 1955, σ. 109-115. Vrej Nersessian, *Catalogue of Early Armenian Books, 1512-1850*, By British Library, Dept. of Oriental Manuscripts and Printed Books, Bodleian Library, Published by British Library, 1980, 172 σ. Vrej Nersessian, *A Bibliography of Articles on Armenian Studies in Western Journals, 1869-1995*. British Library, Published by Routledge, 1997, 242 σ. κυρίως σ. 63-64: Printing, 1512-1850.

15. Α.Δ. Χατζηδήμος, *ό.π.*, σ. 346, όπου βιβλιογραφεί έκδοση εβραϊκού βιβλίου τυπωμένου στη Σμύρνη το 1660 από αντίτυπο της Γενναδείου Βιβλιοθήκης. Γεώργιος Γ. Λαδάς και Αθανάσιος Δ. Χατζηδήμος, *Ελληνική Βιβλιογραφία. Συμβολή στον 18ο αιώνα*, [τ. Α], Αθήνα 1964, σ. 211-212, όπου καταγράφονται οι τυπογραφικές «υπηρεσίες» Αρμενίων από το 1718 ως το 1806 στους Έλληνες της Κωνσταντινούπολης. Για τον Πογός βλ. Γιάννης Κόκκωνας, «Ένας αυτόπτης μάρτυρας στην εκτύπωση της *Πατρικής Διδασκαλίας* και οι δύο εκδόσεις της το 1798», *Μνήμων* 29 (2008) 65-91.

16. Για το ευαίσθητο θέμα των εθνικών και θρησκευτικών προκαταλήψεων ενδεικτική ίσως είναι η διατύπωση της γνώμης για τους Αρμένιους του ακριβοδίκαιου συνήθως και προσεκτικού Νικόλαου Παπαδόπουλου: «Το έθνος τούτο είναι φιλέμπορον, και εργατικόν κατά δε την αγχίνοιαν ελλείπει και από το μεσαίον» (Νικόλαος Παπαδόπουλος, *Ερμής ο κερδώς ήτοι Εμπορική εγκυκλοπαιδεία*, τ. Γ', Βενετία 1816, σ. 252. Ανατύπωση Πολιτιστικού Τεχνολογικού Ιδρύματος ΕΤΒΑ, τ. Α'-Δ'+ παράρτημα, *Επιλεγόμενα*: Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, *Ευρετήριο*: Παναγιώτης Δ. Μιχαηλάρης, Αθήνα 1989).

μελέτησε τη συνεργασία των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης με Αρμένιους τυπογράφους από τον 18ο αι. και ύστερα, αλλά δεν χαρτογράφησε την τυπογραφία της Σμύρνης ως ενδεχόμενη δραστηριότητα και άλλων κοινοτήτων, οπότε θα έφτανε στο όνομα του Αρμένιου τυπογράφου.¹⁷

Για το ζήτημα του πώς έφθαναν οι μοναχοί του Φλαμουρίου στη Σμύρνη, αυτό φαίνεται ότι ήταν στις κανονικότητες των προσκυνηματικών ταξιδιών και των ζητειών,¹⁸ που διεύρυναν την «ενδοχώρα» των μονών και δημιουργούσαν προϋποθέσεις για μετακινήσεις αλλά και εγκαταστάσεις μοναχών του ελλαδικού χώρου, ιδιαίτερα στην Μικρά Ασία: τα δίκτυα του μοναχισμού και ευρύτερα τα εκκλησιαστικά δίκτυα και τα προσωπικά δίκτυα στην τοπική κλίμακα θα μπορούσαν να οδηγούν σε πολλές συναντήσεις και ποικίλες συναλλαγές. Κάποιες μικρές πτυχές αυτών των πολυδύναμων σχέσεων (εδώ έχουμε ένα τουλάχιστο σίγουρο όνομα: υμνογράφος Γεώργιος εκ Σμύρνης και ένα δεύτερο: επιστάτης και διορθωτής Κωνστάντιος Εμμανουήλ ο Ρόδιος) θα μπορούσαν να οδηγήσουν τον «συναδελφό» και «συγκοινοβιάτη» Σαμούηλ της Μονής Φλαμουρίου, ως πελάτη, στον Αρμένιο τυπογράφο της Σμύρνης.

17. Γ.Δ. Μπώκος, *ό.π.*, σ. 50-52, 215-216 σημ. 36.

18. Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Το φαινόμενο της ζητείας κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο», *Ιόνιος Λόγος* 1 (2007) 247-293.